

חוברת זו של 'פעמים' עוסקת ביהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה. מערכת 'פעמים' מבקשת להודות לד"ר חיים סעדון, מנהל המרכז למידע, תיעוד ומחקר על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה במכון בן-צבי, על שיוזם את הוצאתה של חוברת זו, סייע בעריכתה והוסיף דברים בפתחה. החוברת מופיעה לרגל כינוס בין-לאומי בנושא זה שעורכים בירושלים מכון בן-צבי ו'יד ושם' בניסן תשס"ח (אפריל 2008).

בפתח החוברת מאמרו של חיים סעדון על קהילת יהודי צפון אפריקה שבמרכז תוניסיה בתקופת שלטון וישי ובתקופת הכיבוש הגרמני. המאמר מבוסס על מסמכים חדשים מארכיונים צרפתיים, הזורים אור במיוחד על תפקוד הנהגת הקהילה ועל שאלת החרמת הרכוש של היהודים. המידע החדש מושווה למידע שהיה בידינו עד כה, ושהתבסס בעיקר על עדויות בעל-פה. בתקופת הכיבוש הגרמני השתבשו החיים היהודיים עד לבלי הכר, עקב השפעות הלחימה והנוכחות הגרמנית במקום מצד אחד והתמודדותה של הנהגת הקהילה עם המלחמה ועם אירועיה מצד אחר.

ד"ר חיים סעדון הוא דיקן הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה ומלמד בה ובאוניברסיטה העברית בירושלים. הוא מנהל המרכז למידע, תיעוד ומחקר על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה במכון בן-צבי.

מאמרו של מיכאל מ' לסקר מתמקד במצבם של יהודי מרוקו בתקופת שלטון וישי ובמצבם של יהודי תוניסיה בצל הכיבוש הגרמני, וכן במצוקות של פליטים יהודים אירופים שמצאו מקלט זמני במרוקו הצרפתית במהלך מלחמת העולם השנייה. המאמר עוסק בתקופה שמיוני 1940 עד סוף 1944 ומתוארים בו הקשיים והסבל של היהודים, השחרור ביזמת בעלות הברית, החיים במחנות הפליטים במרוקו והחזרה ההדרגתית לשגרת חיים שדמתה לעידן שלפני המלחמה. היבט חשוב במאמר הוא חדירתם של ארגונים בין-לאומיים לטיפול בפליטים אירופים (יהודים ולא יהודים) וארגונים יהודיים בין-

לאומיים לצפון אפריקה. ארגונים אלה העניקו סיוע בתחומי החינוך, השיקום החברתי והכשרה להגירה, והבולט שבהם היה ה'ג'וינט היהודי-האמריקני', שיצר קשרים הדוקים עם יהדות מרוקו ותוניסיה, קשרים שנמשכים עד ימינו. במסגרת המאמר מפרסם המחבר שלושה דוחות שחיברו אנשי ה'ג'וינט', ואשר מספקים מידע רב בנושאים הנדונים.

פרופ' מיכאל מ' לסקר מלמד במחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת בראילן.

אלית שמלה מציגה במאמרה את פרשת תינג'יר (1943-1944), פרשה החושפת את יחסם של קצינים בצבא הצרפתי ליהודים במרוקו בעקבות ההשתלטות של בעלות הברית על מרוקו בנובמבר 1942. הקצין לענייני ילידים בתינג'יר, שהיה מחסידי המרשל פטן, ציווה על היהודים בכפר ללבוש שחורים, מן הכיפה שעל ראשם ועד נעליהם, כאות אבל על השתלטות האמריקנים על מרוקו, ואסר עליהם ללבוש לבן. כל מי שהפר את הצו, בגדיו הוחרמו והוא הושלך לכלא. ההתעללות בחברי הקהילה פסקה רק חודשים ארוכים אחרי שקבוצת נכבדים יהודים מתינג'יר {כנ"ל} פנו לאחיהם בקזבלנקה וברבאט בבקשת עזרה, ובסיועם שכרו עורך דין והגישו תלונות לנציב הכללי במרוקו, לקונסולים של ארצות-הברית ובריטניה ברבאט ול'ועד לשחרור לאומי' באלג'יריה.

ד"ר אלית שמלה חוקרת יהודי צפון אפריקה בעת החדשה.

במרכז מאמרו של אבישי בראשר עומדת 'הגדה די היטליר', חיבור שראה אור במרוקו במהלך מלחמת העולם השנייה, בעקבות המפנה במלחמה בצפון אפריקה, שבישר את הצלתם של היהודים באזור זה מידי הנאצים. החיבור, שנסדר על יסוד הגדה של פסח, מגולל את סיפור מלחמת העולם השנייה מנקודת מבטם של יהודי מרוקו, ומלמד פרק בקורות היהודים בצפון

אפריקה בצל נוראות המלחמה. בראשן ההדיר את הטקסט בערבית-יהודית וצירף לו תרגום מועד לעברית בת זמננו ומבואות. במבואות הוא בוחן את החיבור בהקשרו ההיסטורי והספרותי, סוקר את המאורעות ההיסטוריים הנזכרים והנרמזים בהגדה, ודן בשאלות יסוד ספרותיות ולשוניות הקשורות בטקסט. אבישי בראשן הוא תלמיד מחקר בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים ובמכון שלום הרטמן בירושלים.

מאמרו של אלי ברחן על חרם יהודי מרוקו על גרמניה בשנים 1933-1939 משחזר את התגובה היהודית על עליית הנאצים לשלטון ועל רדיפת יהודי גרמניה, וזאת על סמך תיעוד של משרד החוץ הגרמני. הוא מלמד כי יהודי מרוקו התארגנו במהירות כבר בראשית 1933 להטלת חרם על כל קשר מסחרי עם הרייך השלישי. החרם נחלש כעבור שנתיים, אך התחדש ביתר עצמה לאחר פוגרום 'ליל הברדלח' בשנת 1938. המאמר מבהיר כיצד ניצלו יהודי מרוקו את מערכת היחסים הקולוניאליים בפרוטקטורט הצרפתי לצורכי מאבקם. ד"ר אלי ברחן הוא מרצה להיסטוריה של יהודי העולם המוסלמי במחלקה להיסטוריה יהודית ותרבות יהודית באוניברסיטת מינכן.

מאמרו של ויקטור חיון מספר את קורות קהילת יהודי נאבל בימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה. נאבל נכבשה ב-14 בנובמבר 1942 ושחררה שישה חודשים מאוחר יותר, ב-11 במאי 1943. יהודי נאבל נאלצו לענוד טלאי צהוב וסבלו מגזרות שהטילו עליהם הגרמנים. השחרור היה חשוב במיוחד מפני שהציל הקהילה מתשלום כופר של שני מיליון פרנקים שהוטל עליהם יום לפני כן ומאיום שהגרמנים יפגעו בנפשם של היהודים אם לא ישלמו את הכופר. ד"ר ויקטור חיון הוא מנהל מכון המחקר של עמי"ת – עמותת מורשת יהדות תוניסיה.

במאמרו הביבליוגרפי של אברהם הטל מובאת רשימת הפיליטונים של דניאל חג'אג', סופר פורה בערבית יהודית, שהתפרסמו בעיתון 'אלִצְכָּאח' בתוניס. אברהם הטל, לשעבר ספרן ראשי בספריית מכון בן־צבי, הוא ביבליוגרף ב של יהדות צפון אפריקה.

במדור 'תעודה' מביא קלוד סיטבון, חוקר יהדות תוניסיה, חלק מיומנו של אנדרה ז'יד על שחרור תוניס בידי בעלות הברית. ד"ר אורנא בזיז ממכללת דוד ילין מציגה ריאיון עם פליט בלגי במרוקו בשנים 1940-1942, וד"ר שלום בר־אשר מפרסם תעודה מארכיון קאזס־בן־עטר פליטים יהודים מאירופה הנאצית בצפון אפריקה.

האם על המחקר האקדמי במדעי הרוח למלא את צורכי הציבור, או שמא צורכי הציבור הם שדוחפים את החוקרים לחקור נושאים שעשויה להיות להם השפעה ישירה על אותו ציבור? מי שבוחן את היחס שבין המחקר האקדמי על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה לבין ה'צרכים' של יוצאי צפון אפריקה אינו יכול שלא להשתאות מהפער הקיים בין התקדמות המחקר בנושא לבין הרלוונטיות שלו ליוצאי צפון אפריקה. פרסום הדוח של ממשלת צרפת על רכוש היהודים בצרפת, הדיון הפומבי הרשמי בנושא זה, המאבקים שמנהלים ארגונים יהודיים בין-לאומיים על פיצויים ליהודים, פוליסות ביטוח, פגיעות ברכוש שנשכח והחרמתו ואירועים ועניינים כיוצא באלה העלו את הנושא לראש סדר היום של ציבור יוצאי צפון אפריקה. שתי סיבות מרכזיות להתעניינות זו הן גילם כיום של היהודים שחיו בתקופת המלחמה והתשלומים שניתן לקבל מממשלת ישראל ומארגונים יהודיים.

למרות ההתעניינות ההולכת וגוברת לא התפתח באופן משמעותי המחקר המדעי בנושא. עובדה זו מפתיעה גם מפני שבשני העשורים האחרונים נפתחו אפשרויות רבות למחקר. בשנת תשמ"ו-תשמ"ז (1986) ייחדה מערכת 'פעמים' שלוש חוברות לנושא יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה. עניינם של יהודי צפון אפריקה נדון בחוברת 28, בארבעה מאמרים בלבד. חוברות אלו יכולות להיות נקודת מוצא לדיון היסטוריוגרפי במצבן של הקהילות היהודיות הספרדיות בתקופת המלחמה, אך אין זה מעניינה של פתיחה זו. אותן שלוש חוברות שיקפו את מצב המחקר במועד פרסומן. ומאז, אף שגבר מאוד העניין הציבורי, התפתח המחקר בנושא בשוליים בלבד. מאז פרסום מחקריהם של מיכאל אביטבול (יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, תשמ"ו) ושל מיכאל מ' לסקר (יהודי המגרב בצל וישי וצלב הקרס, תשנ"ב) נוספו אך מאמרים מעטים בנושא. די אם נשווה את העיולים על הנושא בכיבליוגרפיה החשובה של אברהם הטל (יהדות

צפון אפריקה: ביבליוגרפיה) משנת תשל"ג (1973) לזו משנת תשנ"ג (1993) כדי להבין עד כמה הצטמצם המחקר בראשית שנות התשעים. בד בבד החלו להתפרסם ספרי זיכרונות (באיכויות מדעיות שונות) של יהודי צפון אפריקה מתקופת מלחמת העולם השנייה, וספרים אלה מוכיחים את העניין הרב של הציבור בנושא.

חוברת זו של 'פעמים' משקפת עבודת מחקר מאומצת שנעשתה בשנים האחרונות. מחקרים אלה הם בחלקם תוצאה של הקמת מרכז המידע, התיעוד והמחקר על יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה. המרכז הוקם בסיועה של ועידת התביעות, ועל כך תודתנו לה ובמיוחד למר צבי ענבר, יועץ בכיר במשרד הישראלי של הוועידה. המחקרים מחדשים כל אחד בתחומו וזורים אור על כמה היבטים של חיי היהודים בתקופת המלחמה. שני מאמרים עוסקים בתוניסיה בתקופת הכיבוש הגרמני ומבהירים את מצבן של הקהילות היהודיות באותה עת. מאמר אחד דן במצב היהודים לאחר נחיתת האמריקנים במרוקו בנובמבר 1942. מאמר אחד פותח צוהר לתגובות היהודיות על עליית הנאצים לשלטון ומתאר את החרם היהודי על מוצרים גרמניים במרוקו, וזאת על סמך תעודות מארכיונים גרמניים. יש להעיר כי דווקא הארכיונים הגרמניים עדיין לא נחקרו די בכל מה שקשור לנושא החוברת הנוכחית. שני מאמרים עיקרים פרסום תעודות. האחד עניינו ניתוח היסטורי ספרותי של חיבור יהודי על המלחמה שנכתב בנוסח הגדה של פסח, והאחר מציג בעיקר את השינוי שחל לאחר המלחמה כשהחל ארגון ה'ג'וינט' לפעול בצפון אפריקה. כמו כן הבאנו בחוברת מספר מקורות חדשים, בכתב, בעל-פה ואף איורים, הזורים אור נוסף על התקופה.

בשנים האחרונות נלמד הנושא של מצב יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה בבתי הספר התיכוניים והוא חלק מהדרישות לבחינות הבגרות. חוברת 'פעמים' זו, על עושר המקורות שבה, מכוונת במיוחד אל ציבור המורים, ואנו מקווים כי הם יוכלו להשתמש בשפע החומר שבה. מחקרים חדשים אלה, ואחרים שיבואו

בעקבותיהם, ושיתבססו על חומר מקורות חדש, יובילו ללא ספק להתפתחות המחקר ולראייה מדויקת יותר של אירועי המלחמה בתקופה זו, וימלאו את צורכי הציבור.

חיים סעדון